

Elementy zbrodni ludobójstwa

9 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło *Konwencję w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*¹. Dzięki staraniom dyplomatycznym inicjatora prac nad *Konwencją* i autora samej definicji ludobójstwa – Rafała Lemkina-dokument został ratyfikowany w błyskawicznym tempie i wszedł w życie już 12 stycznia 1951 r. Przyjęcie *Konwencji* rozpoczęło proces penalizowania w międzynarodowym prawie karnym tej najokrutniejszej jaką zna ludzkość zbrodni.

Ogromne znaczenie w procesie rozwoju uregulowań prawnych dotyczących ludobójstwa miały wydarzenia z pierwszej połowy XX wieku, do których doszło w Rwandzie i Jugosławii. Po krwawych masakrach o podłożu etnicznym i narodowościowym powołano dwa trybunały ad hoc, których zadaniem było osądzenie sprawców winnych popełnianych tam zbrodni. Powstały w ten sposób Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii i Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy, które wniosły ogromny wkład w dorobek prawny poświęcony ludobójstwu. Ich orzecznictwo stanowiło kamień milowy w osądzeniu tej zbrodni.

Zgodnie z artykułem II *Konwencji* ‘W rozumieniu Konwencji niniejszej ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich: a) zabójstwo członków

---

¹ *Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*, Dz.U. z 1952 r., Nr 2, poz.9.

grupy, b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy, c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy.” Znamionami konstytuującymi zbrodnię ludobójstwa będą zatem: zamiar zniszczenia w całości lub części (element subiektywny – *mens rea, the mental element, czy dolus specialis*), istnienie chronionej grupy narodowej etnicznej, rasowej czy wyznaniowej (*the protected group*) oraz stan faktyczny określony w przepisie i wyczerpujący znamiona przestępstwa (element obiektywny – *actus reus, the physical element*).² Każdy z tych elementów zostanie poddany analizie w poniższym opracowaniu.

1. Zamiar zniszczenia

Zamiar zniszczenia określonej chronionej grupy w całości lub części stanowi konstytutywny element ludobójstwa. W przypadku *genocidium* zamiar ten nazywany jest zamiarem szczególnym, tzw. *dolus specialis*, a bez jego udowodnienia nie jest możliwe udowodnienie popełnienia zbrodni. Jeśli nie istnieje *dolus specialis*, czyn może zostać zakwalifikowany jako zbrodnia przeciw ludzkości czy zbrodnia wojenna. Oskarżony nie będzie mógł być jednak skazany za ludobójstwo. W sprawie *Kayishema*³ MTKR stwierdził:

zbrodnia ludobójstwa jest typem zbrodni przeciwko ludzkości, ludobójstwo różni się jednak od zbrodni przeciwko ludzkości. Główna różnica dotyczy specyficznego zamiaru wyniszczenia określonej grupy chronionej (w całości lub części) – definiując zbrodnię przeciwko ludzkości wymaga się istnienia nieokrzętej cywilnej populacji, będącej celem szeroko rozpowszechnionego i systematycznego ataku.⁴

2 D. Drózdź, *Zbrodnia ludobójstwa w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2010, s. 137–138.

3 *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95–1-A, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher/ICTR,,,48abd5 a31a,0.html> [dostęp: 08.02.2012].

4 „The crime of genocide is a type of crime against humanity. Genocide, however, is different from other crimes against humanity. The essential difference is that genocide requires the aforementioned specific intent to exterminate a protected group (in whole or in part) while crimes against humanity require the civilian population

Jak zauważa John B. Quigley, w większości systemów prawnych pojęcie ‘zamiaru’ definiowane jest jako dwa stany wolicjonalne. Po pierwsze, sprawca działa w celu osiągnięcia danego rezultatu (zamiar bezpośredni). Po drugie, zdaje sobie sprawę z konsekwencji swojego postępowania i świadomie pozwala na osiągnięcie określonego rezultatu, mimo, że tego nie pragnie (zamiar pośredni).⁵ Jak słusznie zauważa K. Wierczyńska, w *Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa* nie sprecyzowano na czym zamiar zniszczenia chronionej grupy miałby dokładnie polegać. Koncepcja *dolus specialis* wypracowana została głównie przez orzecznictwo trybunałów ad hoc i oraz doktrynę. Na tej podstawie sprecyzować można trzy części składowe konstytuujące zamiar popełnienia ludobójstwa: po pierwsze sprawca musi mieć zamiar zniszczenia, po drugie musi to być zamiar zniszczenia grupy w całości lub części i po trzecie grupa ta ma być grupą chronioną Konwencją (grupa narodowa, etniczna, rasowa, wyznaniowa)⁶.

Już w sprawie *Akayesu*⁷ Izba Orzekająca zauważyła, że zamiar popełnienia ludobójstwa jest niezwykle trudny do udowodnienia. Zwłaszcza, gdy oskarżony utrzymuje, że o planach ludobójczych nie wiedział. Taka linia obrony jest zaś najczęściej przyjmowana postępowaniu przed trybunałami. Niemniej jednak Izba wskazała, iż istnienie zamiaru należy wywodzić nie tylko z określonych faktów, ale także ich domniemania. Jak zauważyła Karolina Wierczyńska, zamiar można zatem wywodzić z generalnego kontekstu zbrodni albo innych czynów karalnych, systematycznie kierowanych przeciwko określonej grupie⁸. We wspomnianym orzeczeniu MTKR wskazał czynniki, z których można wywieść ludobójczy *dolus specialis* sprawcy. Do czynników tych, poza wspomnianym wcześniej kontekstem zbrodni, należą ponadto: skala popełnianych bestialstw, popełnianie ich na terenie kraju bądź w jego regionie, rozmyśle i systematyczne podejmowanie destrukcyjnych działań wobec członków przynależących do określonej członków grupy przy jednoczesnym

---

to be targeted as part of a widespread or systematic attacks.” *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* [tłumaczenie własne].

5 Za: D. Drózd, *op. cit.*, s. 188.

6 K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Wraszawa 2010, s. 149–150.

7 *Prosecutor v. Akayesu*, ICTR-96-4-T, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/40278-fbb4.html> [dostęp: 08.02.2012].

8 K. Wierczyńska, *op. cit.*, 151.

wylączeniu z zakresu zainteresowania członków innych grup, ogólną doktrynę polityczną będącą podłożem czy przyczyną podejmowanych działań, powtarzalność dyskryminujących i destruktywnych czynów, podejmowanie działań, które faktycznie lub w opinii sprawcy naruszają podstawy istnienia grupy i w końcu działania, które nie zostały zamieszczone na liście, ale stanowią integralną część tego samego wzorca zachowania.⁹ W sprawie *Kayishema* Trybunał zwrócił uwagę na fakt, że zamiar popełnienia ludobójstwa wywiedziony może być także ze słów czy ujawniony przez określony wzorzec podejmowanych akcji. Przykładem takich działań może być poniżający język używany w stosunku do prześladowanych grup, używany określony rodzaj broni do popełnianych zbrodni, metodyczny sposób ich planowania, rozmiar obrażeń czy systematyczne działanie sprawcy.¹⁰

Jak wskazuje D. Drózdź, według doktryny, zamiar popełnienia ludobójstwa musi powstać w psychice sprawcy przed dokonaniem zabronionego czynu, przy czym nie jest konieczne wykazywanie, że sprawca działał z premedytacją. Udowodnić należy tylko *dolus specialis*¹¹. Istotnym aspektem *dolus specialis* jest często planowanie zbrodni. Już Rafał Lemkin zwracał uwagę na fakt, iż by popełnić zbrodnię sprawca musi kierować się wcześniej stworzonym i wypracowanym planem działania.¹² W *Axis*

---

9 „On the issue of determining the offender’s specific intent, the Chamber considers that intent is a mental factor which is difficult, even impossible, to determine. This is the reason why, in the absence of a confession from the accused, his intent can be inferred from a certain number of presumptions of fact. The Chamber considers that it is possible to deduce the genocidal intent inherent in a particular act charged from the general context of the perpetration of other culpable acts systematically directed against that same group, whether these acts were committed by the same offender or by others. Other factors, such as the scale of atrocities committed, their general nature, in a region or a country, or furthermore, the fact of deliberately and systematically targeting victims on account of their membership of a particular group, while excluding the members of other groups, can enable the Chamber to infer the genocidal intent of a particular act.” *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* [tłumaczenie własne].

10 „The Chamber finds that the intent can be inferred either from words or deeds and may be demonstrated by a pattern of purposeful action. In particular the Chamber considers evidence such as the physical targeting of the group or their property; the use of derogatory language towards members of target group; the weapons employed and the extent of bodily injury; the methodical way of planning; the systematic manner of killing.” *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* [tłumaczenie własne].

11 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 190–193.

12 K. Wierczyńska, *op. cit.* s. 38–39.

Rule... prawnik ten zauważył, że ludobójstwo to „skoordynowany plan składający się z różnych działań, mających na celu destrukcję podstaw życia grup narodowych, łącznie z ich wyniszczeniem.”¹³ Sprawca realizujący plan nie musi mieć świadomości jego szczegółów, ale musi zdawać sobie sprawę z ostatecznego celu czynu przestępczego. Wiliam Schabas zauważył nawet, że sprawca nie musi mieć świadomości tego, że zbrodnia, którą popełnia jest właśnie ludobójstwem. Musi mieć jednak świadomość konsekwencji swoich czynów – tego, że prowadzą one do śmierci określonych osób – i mieć świadomość istnienia szerszego planu, który dąży do ich wyeliminowania.¹⁴ Plan opracowywany jest zazwyczaj przez szerszą grupę osób, dlatego też powstają wątpliwości co do kwestii czy zbrodnia ludobójstwa może być popełniona w pojedynkę. W sprawie *Jelisc MTKJ* stwierdził, że teoretycznie istnieje możliwość popełnienia zbrodni ludobójstwa przez pojedynczego sprawcę. Niemniej wobec faktu, iż udowodnienie zamiaru ludobójczego jest niezwykle trudne, przyjęcie takiego założenia bardzo komplikuje kwestie związane z dowodzeniem istnienia *dolus specialis*. Trybunał podkreślił przy tym, że choć istnienie planu ludobójstwa nie jest konstytutywnym elementem zbrodni, może być niezwykle pomocne w jej udowadnianiu. Z polityki państwa czy z istnienia ludobójczego planu propagowanego przez władze, można bowiem łatwo wywodzić *genocide intent*.

Przy rozpatrywaniu kwestii *dolus specialis* ludobójstwa należy zastanowić się nad zależnością „zamiaru” od „motywacji” – terminów do siebie niezwykle zbliżonych, ale jak zauważa Dominika Dróżdź terminów, których nie można traktować na równi i zamiennie.¹⁵ Termin „motywacja” związany jest z jakimikolwiek czynnikami wewnętrznymi. Osoby dążące do zniszczenia określonych grup czy organizatorzy ludobójstwa mogą być motywowani zarówno nienawiścią rasową czy etniczną, jak również czynnikami zupełnie innymi – ambicjami politycznymi, korzyściami ekonomicznymi, chęcią przypodobania się organom władzy czy strachem przed skutkami niewykonywania rozkazów.

13 R. Lemkin, *Axis Rule In Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace 1944, <http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm> [dostęp: 12.02.2012].

14 W.A Schabas, *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press 2009, s. 209.

15 D. Dróżdź, *op. cit.*, s. 196–197.

W orzeczeniu w sprawie *Akayesu* MKTR zataił jednak różnice między terminami „motywacja” a „zamiar”. Wskazał, że ludobójstwo popełniane jest z ukrytą motywacją, polegającą na zniszczeniu chronionej grupy w całości czy części.¹⁶ Izba Apelacyjna w sprawie *Jelisić* podkreśliła natomiast, że motywacje są irrelevantne w prawie karnym, zatem konieczne jest odróżnienie ich od zamiaru ludobójczego.¹⁷ Oskarżony może zatem kierować się nienawiścią do wybranej grupy, ale motywacja taka nie jest konstytutywnym czy nawet istotnym elementem przy wykazywaniu jego odpowiedzialności karnej. Działania sprawców skierowane być muszą wobec członków określonej grupy czy grupy „jako takiej”, zaś motyw, mimo, że nie wpływa na kwalifikację karną czynu, może prowadzić do zaostrzenia kary.

Dolus specialis zbrodni ludobójstwa odnosi się do zniszczenia chronionej *Konwencją* grupy. Niezbędne jest zatem wyjaśnienie terminu „zniszczenie”, co jak słusznie zauważa Dominika Drózdź, jest kwestią niezwykle problematyczną. To bowiem termin niejednoznaczny i niedookreślony.¹⁸ Wobec braku normatywnego uregulowania definicji „zniszczenia” jej interpretacja należeć będzie do sądu orzekającego w konkretnych sprawach. Przy dokonywaniu takiej interpretacji sądy te winny kierować się regułami zamieszczonymi w *Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów*¹⁹. W artykule 31(3) przewiduje ona, iż „Traktaty należy interpretować w dobrej wierze, zgodnie ze zwykłym znaczeniem, jakie należy przypisywać użytym w nim wyrazom, w ich kontekście oraz w świetle ich przedmiotu i celu.” Ponadto, kolejny artykuł Konwencji wskazuje, że przy pracach interpretacyjnych wskazane jest także odwoływanie się do prac przygotowawczych traktatu i okoliczności jego zawarcia.

Idąc tym tropem zauważyć należy, iż termin „zniszczenie” w pracach nad zbrodnią ludobójstwa rozumiany był bardzo szeroko. Rafał Lemkin w *Axis Rule...* odnosił się do zniszczenia kultury, języka, życia politycznego

16 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 200, cyt. za: L.J. van den Herik, *The Contribution of Rwanda Tribunal*, s. 116.

17 „The Appeals Chamber further recalls the necessity to distinguish specific intent from motive. The personal motive of the perpetrator of the crime of genocide may be, for example, to obtain personal economic benefits, or political advantage or some form of power.” *Prosecutor v. Jelisić*, ICTY Appeal Judgement, <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICTY,,BIH,4562d8b62,4147fcad4,0.html> [dostęp: 09.02.2012].

18 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 205.

19 Konwencja Wiedeńska o Prawie Traktatów, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r; Dz.U.90.74.43.

czy gospodarczego chronionych grup, a nie tylko zniszczenia fizycznego czy biologicznego²⁰. Tak szerokie ujęcie tego terminu wydaje się być jednak niezasadnione. Artykuł 2 *Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa* dotyczy bowiem jedynie jego biologicznego i fizycznego aspektu. Postaci ludobójstwa wymienione w punktach a i c odnoszą się do zniszczenia fizycznego, zaś punkty b i e mogą być uznane za ludobójstwo w sensie biologicznym. Stanowisko to potwierdziła Komisja Prawa Międzynarodowego, stwierdzając w swym sprawozdaniu przed Zgromadzeniem Ogólnym, że:

jak pokazały prace przygotowawcze do konwencji, zniszczenie (...) jest materialnym zniszczeniem grupy niezależnie, czy w sposób fizyczny czy biologiczny, nie zaś zniszczeniem narodowej, językowej, religijnej czy innej tożsamości poszczególnych grup. Czynniki narodowy bądź religijny, jak również rasowy bądź etniczny są brane pod uwagę w definicji terminu „zniszczenie”, który musi być wzięty pod uwagę wyłącznie w jego znaczeniu materialnym – fizycznym lub biologicznym. Prawdą jest, że zarówno projekt Konwencji z 1947 r. przygotowany przez Sekretariat jak i ten przygotowany w 1948 r. przez Komisję Specjalną zawierały przepisy o „ludobójstwie kulturowym” i obejmowały wszelkie czyny umyślne popełniane z zamiarem zniszczenia języka, religii, kultury takie jak: zakaz używania języka grupy w stosunkach codziennych lub w szkołach albo drukowania i rozpowszechniania publikacji w języku grupy; niszczenie lub uniemożliwienie używania bibliotek, muzeów, szkół, historycznych zabytków, miejsc modlitwy lub innych kulturalnych instytucji i obiektów należących do grupy. Jednakże tekst Konwencji przygotowany przez Szósty Komitet i Zgromadzenie Ogólne nie obejmował ludobójstwa kulturowego przewidzianego w dwóch projektach, a po prostu wymienia czyny, które mieszczą się w kategorii „fizycznego” bądź „biologicznego” ludobójstwa.²¹

Fizyczne czy biologiczne zniszczenie nie musi prowadzić do natychmiastowej śmierci członków grupy i osiągnąć może być różnymi metodami i środkami. Warto posłużyć się analizą wyroków trybunałów ad hoc, by głębiej i dokładniej przeanalizować ten problem. W sprawie *Blagojevic i Jokic*²² MTKJ stwierdził, iż fizyczne lub biologiczne zniszczenie jest prawdopodobnym efektem przymusowego przeniesienia społeczności, w taki sposób,

20 R. Lemkin, *op. cit.*

21 Report of Commission to the General Assembly on the Work of its Forty First Session, za: D. Drózdź, *op. cit.*, s. 206, http://untreaty.un.org/ilc/documentation/english/A_44_10.pdf [dostęp: 09.02.2012].

22 *Prosecutor v. Blagojevic and Jokic*, IT-02–60-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTY,,47fdaf51a,0.html> [dostęp: 09.02.2012].

że grupa nie może się już zrekonstruować. Nie oznacza to jednak, że na tej podstawie wyróżnić można ludobójstwo w znaczeniu kulturalnym-na tej podstawie można raczej doprecyzować jego znacznie w sensie biologicznym i fizycznym²³. W sprawie *Kamuhanda*²⁴ MTKR także potwierdził stanowisko Komisji Prawa Międzynarodowego, definiując „zniszczenie” jako „istotne zniszczenie grupy za pomocą środków fizycznych albo biologicznych, nie zaś zniszczenie narodowej, językowej, wyznaniowej, kulturowej lub innej tożsamości poszczególnej grupy”. Izba Orzekająca MTKR stwierdziła ponadto, że ludobójstwo kulturowe nie może być uznawane za ludobójstwo z prawnego punktu widzenia, chyba, że połączone zostanie ono z cielesnymi działaniami prowadzącymi do śmierci bądź okaleczenia członków grupy chronionej.²⁵ Stanowisko to potwierdził MTKJ w sprawie *Krstic*²⁶, uznając jednak jednocześnie, że ataki na własność kulturową, religijną czy język chronionej ludności może służyć wykazaniu zamiaru ludobójczego²⁷.

Reasumując stwierdzić należy, iż zgodnie z orzecznictwem i uregulowaniami konwencyjnymi, *dolus specialis* odnosi się do zniszczenia konkretnej grupy w całości lub części. Zniszczenie to musi mieć charakter biologiczny lub fizyczny i korespondować z aktami wymienionymi

---

23 „The Trial Chamber finds that the physical or biological destruction of the group is the likely outcome of a forcible transfer of the population when this transfer is conducted in such a way that the group can no longer reconstitute itself – particularly when it involves the separation of its members. (...) Trial Chamber emphasises that its reasoning and conclusion are not an argument for the recognition of cultural genocide, but rather an attempt to clarify the meaning of physical or biological destruction.” *Prosecutor v. Blagojevic and Jokic*...

24 *Prosecutor v. Kamuhanda*, ICTR-99-54A-T, dokumentacja dostępna na stronie: <http://www.unhcr.org/refworld/category,LEGAL,ICTR,,,48abd536d,0.html> [dostęp: 09.02.2012].

25 „According to the Report of the International Law Commission, destruction within the meaning of Article 2 is “[t]he material destruction of a group either by physical and biological means and not the destruction of the national, linguistic, religious, cultural or other identity of a particular group.” *Prosecutor v. Kamuhanda*...

26 *Prosecutor v. Krstic*; ICTY, <http://www.unhcr.org/refworld/type,CASELAW,,BI-H,414810d94,0.html> [dostęp: 09.02.2012].

27 „The Trial Chamber however points out that where there is physical or biological destruction there are often simultaneous attacks on the cultural and religious property and symbols of the targeted group as well, attacks which may legitimately be considered as evidence of an intent to physically destroy the group. In this case, the Trial Chamber will thus take into account as evidence of intent to destroy the group the deliberate destruction of mosques and houses belonging to members of the group.” *Prosecutor v. Krstic*...

w artykule 2 Konwencji. Określenia „ludobójstwo ekonomiczne”, „kulturowe” czy „polityczne” odnosić się może zatem jedynie do środków, za pomocą których zbrodnia może być popełniana.

Genocide intent odnosi się ponadto do konkretnej grupy etnicznej, narodowej, rasowej czy religijnej. Stanowi ona cel jako grupa „jako taka”. Termin ten także nie jest wyjaśniony w żadnym z dokumentów prawnych. Przy jego interpretacji ponownie należy się posłużyć orzecznictwem trybunałów międzynarodowych. MTKR w sprawie *Niyitegeka*²⁸ wskazał, że:

termin grupa *jako taka* oznacza (...) iż czyn w tej sprawie musi zostać popełniony przeciwko jednostce, ponieważ jednostka była członkiem okresowej grupy oraz właśnie dlatego, że należała do tej grupy, a zatem ofiarą jest sama grupa, a nie jedynie jednostka.²⁹

Z kolei MTKJ w sprawie *Sikiric*³⁰ rozwinął tą kwestię uznając, iż sprawca dokonując czynów karalnych:

nie tylko manifestuje swoją nienawiść do grupy, ale świadomie popełnia czyn (...) z zamiarem zniszczenia grupy narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej, do której należy jednostka. Zamiar zniszczenia musi przy tym obejmować zniszczenie grupy *jako takiej* czyli jako odrębnego podmiotu, a nie wyłącznie kilku osób ze względu na ich przynależność do grupy.³¹

Grupa ta ma zostać zniszczona w całości lub w części. Tu pojawiają się kolejne wątpliwości interpretacyjne. Wyrażenie „w części: nie zostało zdefiniowane, więc po raz kolejny jego interpretacją zająć musiała się doktryna. Co więcej, rozważania na ten temat zmusiły do „ilościowej” analizy zbrodni sprowadzając się do kontrowersyjnego pytania o to jak wielu ludzi musi zginąć, by można było mówić o ludobójstwie.³²

28 *Prosecutor v. Niyitegeka*, ICTR-96-14-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,48abd5a3d,0.html> [dostęp: 28.02.2012].

29 „The Trial Chamber in Akayesu interpreted “as such” to mean that the act must be committed against an individual because the individual was a member of a specific group and specifically because he belonged to this group, so that the victim is the group itself, not merely the individuals.” *Prosecutor v. Niyitegeka*, tłum. za: D. Drózdź, *op. cit.*, s. 203.

30 *Prosecutor v. Sikirica and others*, IT-95-8-S, dokumentacja dostępna na stronie: <http://www.unhcr.org/refworld/country,ICTY,,BIH,,414836664,0.html> [dostęp: 28.02.2012].

31 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 204.

32 D. Drózdź, *op. cit.*

Jak słusznie zauważają Dawson i Boyton, zamiar zniszczenia grupy „w części” jest wypełniony, jeśli sprawca dąży do zniszczenia określonej części tej grupy na ograniczonej przestrzeni geograficznej, np. regionie. (z zamiarem oczywiście zniszczenia grupy ‘jako takiej’).³³ Komisja Prawa Międzynarodowego stwierdziła ponadto, że nie jest konieczne całkowite zniszczenie i anihilacja grupy z każdego zakątka globu by mówić o ludobójstwie.³⁴ Ben Whitaker, przewodniczący Komisji, zaznaczył, że zamiar zniszczenia powinien odnosić się do „poważnej liczby ofiar” w odniesieniu do członków całej grupy lub „istotnej części” tej grupy, na przykład jej kierownictwa.³⁵ Wciąż trudno jednak zdefiniować co oznaczać może sformułowanie „poważna” czy „istotna” część grupy³⁶. W sprawie *Kayishema i Ruzindana*, MTKR stwierdził z kolei, że zamiar zniszczenia musi odnosić się do „znaczącej liczby ofiar”. W sprawie *Jelisić* MTKJ zauważył zaś, że *genocide intent* powinien odnosić się do „istotnej” części grupy. MTK w orzeczeniu w sprawie *Bosnia v. Serbia*³⁷ uznał, że intencja zniszczenia musi odnosić się do przynajmniej istotnej części grupy. Według MTK, z uwagi na cel Konwencji, jakim jest ochrona zagrożonych grup, część grupy, która jest zniszczona musi być wystarczająco duża, by wpłynąć na grupę jako na całość.³⁸

2. Pojęcie sprawcy

Konstrukcja sprawstwa zbrodni ludobójstwa opiera się na uregulowaniach dotyczących funkcjonowania trybunałów ad hoc, ich orzecznictwie

33 G. Dowson, R. Boynton, *op. cit.*, s. 255.

34 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 211.

35 B. Whitaker, *Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide*, s. 16, <http://www.preventgenocide.org/prevent/UN-docs/whitaker/> [dostęp: 29.02.2012].

36 A. Abass, *Proving State Responsibility for Genocide: The ICJ in Bosnia v. Serbia and the International Commission of Inquiry for Darfur*, “Fordham International Law Journal” 2007, vol. 31.

37 *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the crime of Genocide*, Judgment of 26 February 2007, ICJ, <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf> [dostęp: 29.02.2012].

38 „In the first place, the intent must be to destroy at least a substantial part of the particular group. That is demanded by the very nature of the crime of genocide: since the object and purpose of the Convention as a whole is to prevent the intentional destruction of groups, the part targeted must be significant enough to have an impact on the group as a whole.” *Bosnia and Herzegovina...*

oraz założeniach wypracowanych przez doktrynę. Oczywistym jest, iż zbrodnię ludobójstwa mogą popełniać tzw. „zwykli ludzie”. Nie może być więc dokonana wyłącznie przez sprawców należącej do określonej kategorii, wyodrębnionej ze względu na określone właściwości (czyli nie mogą popełniać jej np. tylko przywódcy polityczni). Stanowisko to sformułowane zostało przez Międzynarodowy Trybunał ds. Rwandy w orzeczeniu apelacyjnym w sprawie *Kayishema I Ruzindana*.³⁹

Jak słusznie zauważa Dominika Dróżdż, w dokumentach statutowych poszczególnych trybunałów wyróżniono katalog czynów stanowiących zbrodnię ludobójstwa i podlegających karaniu. Do czynów tych należą: planowanie, podżeganie, wydawanie rozkazów, ułatwianie i nakłanianie i w końcu popełnienie ludobójstwa. Na tej podstawie wymienić można zatem trzy kategorie sprawców: przywódców politycznych, przełożonych i wykonujących rozkazy. Co istotne, udowodnienie zamiaru ludobójczego najprostsze jest w przypadku dwóch pierwszych grup, bowiem często istnieje szereg dokumentów dowodowych (raporty, przemówienia, sprawozdania). Więcej wątpliwości i trudności następuje udowodnienie *genocide intent* osobom wykonującym rozkazy.

Kwestie sprawstwa zbrodni ludobójstwa doprecyzowane są przez uregulowania statutów trybunałów międzynarodowych. Statuty MTK, MTKR i MTKJ, wprowadziły zasadę irrelewantności pełnionej funkcji w kontekście sprawstwa, a także konstrukcję *command responsibility*. Należy jednak pamiętać o tym, iż żadne z uregulowań odnoszących się do indywidualnej odpowiedzialności karnej nie mają wpływu na odpowiedzialność państwa na podstawie prawa międzynarodowego.

3. Pojęcie i rodzaje grup chronionych

Artykuł 2 *Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa* jasno precyzuje, że ofiarą zbrodni może paść określona grupa narodowa, etniczna, rasowa czy wyznaniowa, wobec której skierowany jest *genocide intent*. Fakt, iż w żadnym z obowiązujących dokumentów międzynarodowych – czy to samej Konwencji, czy statutach trybunałów czy Elementach Zbrodni – nie zdefiniowano pojęcia takich grup ani nie

39 *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* (Appeal Judgement), ICTR-95-1-A, §167, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,,48abd5a31a,0.html> [dostęp: 29.02.2012].

określono czym poszczególne mogą różnić się od siebie, nastęrcza wiele problemów i trudności interpretacyjnych. Przy próbie definiowania konkretnych grup warto zatem po raz kolejny sięgnąć do orzecznictwa trybunałów ad hoc, posiłkować się doktryną i wiedzą socjologiczną.

Punktem wyjścia rozważań na temat tzw. *protected groups* jest zdefiniowanie co w ogóle termin „grupa” oznacza. Jak wskazuje Danuta Walczak-Duraj, mianem „grupy” określić można zbiorowość skupiającą co najmniej trzy osoby „powiązane systemem stosunków uregulowanych przez instytucje (formalne i nieformalne), posiadające pewne wspólne wartości i oddzielone od innych zbiorowości wyraźną zasadą odrębności, prowadzącą do wytworzenia się wśród ich członków poczucia przynależności do grupy”⁴⁰. Kontrowersje budzić może jedynie wskazana przez autorkę „pożądana” liczebność grupy. Wielu innych socjologów i badaczy wskazuje, że grupę tworzyć mogą już dwie osoby. W kontekście prawa międzynarodowego kwestia liczebności grup chronionych budzi jeszcze więcej kontrowersji. Sam Lemkin zauważył, że ludobójstwo jest zbrodnią wymierzoną w zbiorowości skupiające wielu członków. Ich zniszczenie, nawet w części, sprawia, że grupa nie może przetrwać.⁴¹

Jerzy Sawicki wskazuje, że chronione grupy „muszą mieć takie cechy, które w opinii cywilizowanego świata uznane są w obecnym etapie historycznym za trwałe wartości kulturalne. Cechy więc kwalifikujące tę grupą muszą być tego rodzaju, iż utrata ich stanowiłaby zubożenie kultury ludzkiej”⁴². Za grupy te, według postanowień Konwencji, uznano grupy wyznaniowe, etniczne, narodowe i rasowe. Niemniej jak wspomniano na początku, nie udało się wypracować ich jednolitych normatywnych definicji. Kryteria przynależności do którejś z chronionych grup są zatem często wynikiem subiektywnej oceny sprawy. Nie zawsze jest bowiem możliwa obiektywna ocena tego czy ofiara należała do grupy chronionej. Czasami, tak jak w przypadku ludobójstwa rwandyjskiego sprawa może być nieco mniej skomplikowana. W Rwandzie o przynależności do Tutsi, Hutu czy Twa przesądzał bowiem zapis w dowodzie osobistym. Wcześniej, do 1931 r., oceniano to na podstawie innych niejasnych kryteriów tj. budowy ciała (Hutu mieli być niżsi, Tutsi wysocy) i zawodu (Hutu byli rolnikami, Tutsi hodowcami bydła). Wobec faktu, iż obydwie

40 D. Walczak-Duraj, *Podstawy socjologii*, Instytut Socjologii UŁ, Łódź 1998, s. 134.

41 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 141.

42 J. Sawicki, *Ludobójstwo: od pojęcia do konwencji...*, s. 95.

grupy posługiwały się tym samym językiem, wyznawały tą samą religię, zamieszkiwały te same terytoria i mogły zawierać między sobą związki małżeńskie, niezwykle utrudnione było stwierdzenie przynależności do którejś z nich. Dopiero wprowadzenie odpowiedniej adnotacji w dowodzie osobistym, mimo, że oparte na przesłankach często abstrakcyjnych, ostatecznie przesądzało o pochodzeniu.

Badacze doktryny zwracają jednak uwagę, że najbardziej istotne jest to, by sprawca utożsamiał ofiarę z zagrożoną grupą i miał przekonanie o jej przynależności do takiej grupy. W sprawie *Ndindabahizi*⁴³ ofiarą był mężczyzna, którego trudno zaliczyć było do którejkolwiek z chronionych grup. W Rwandzie pochodzeniu decydowała bowiem tożsamość ojca, zaś jego ojciec był Niemcem. Niemniej MTKR zabicie ofiary uznał za ludobójstwo, ponieważ sprawcy uważali go za Tutsi. Natomiast w sprawie *Akayesu* nie wykazano *genocide intent*, mimo iż dopuszczano się wobec ofiary czynów zakazanych podczas przesłuchania. Kobieta ta była bowiem Hutu, zatem nie należała do grupy będącej celem działań ludobójczych.⁴⁴ Na podobnie subiektywnych przesłankach opierały się decyzje nazistów co do tego, kogo zaliczyć do grupy Żydów a kogo nie.

Mimo zatem, iż przynależność ofiary do jednej z grup chronionych jest elementem konstytutywnym zbrodni *genocide*, jej niezdefiniowanie w żadnym z obowiązujących aktów międzynarodowych prowadzi do wielu wątpliwości doktrynalnych i nastęrcza wiele problemów interpretacyjnych i orzeczniczych. Dlatego też trybunały ad hoc podjęły próbę jednolitego zdefiniowania wątpliwych terminów. Ostatecznie jednak w sprawie *Rutaganda*⁴⁵ sędziowie uznali, że przynależność do chronionej

---

43 *Prosecutor v. Ndindabahizi*, ICTR-2001-71-I, <http://www.unhcr.org/refworld/category,LEGAL,ICTR,,,48abd5150,0.html> [dostęp: 21.02.2012]; w uzasadnieniu (§466–469) powoływano się na ustalenia MTKR w sprawie Bagilishema: “A group may not have precisely defined boundaries and there may be occasions when it is difficult to give a definitive answer as to whether or not a victim was a member of a protected group. Moreover, the perpetrators of genocide may characterize the targeted group in ways that do not fully correspond to conceptions of the group shared generally, or by other segments of society. In such a case, the Chamber is of the opinion that, on the evidence, if a victim was perceived by a perpetrator as belonging to a protected group, the victim should be considered by the Chamber as a member of the protected group, for the purposes of genocide”, *Prosecutor v. Bagilishema...*, §65.

44 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 148.

45 *Prosecutor v. Rutaganda*, ICTR-96-3-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,,48abd5880,0.html> [dostęp: 21.02.2012], tłum. za: D. Drózdź, *op. cit.*, s. 146–148.

grupy powinna być odmiennie badana w każdej sprawie. Izba Orzekająca stwierdziła, iż „do celów stosowania konwencji z 1948 r. do spraw ludobójstwa, członkostwo w grupie jest zasadniczo pojęciem bardziej subiektywnym niż obiektywnym”, a zamiar zniszczenia w całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej powinien być „skierowany przeciwko grupie o takim charakterze w świetle politycznych, społecznych i kulturowych uwarunkowań w państwie, w którym ludobójstwo rzekomo zostało popełnione”.⁴⁶

Do grup chronionych uregulowaniami Konwencji należą grupy narodowe, etniczne, rasowe i wyznaniowe. Często w doktrynie i orzecznictwie analizuje się czy do takich grup zaliczyć można także inne, np. wyodrębnione ze względu na płeć, język czy pozycję polityczną. Rodzaje wszystkich tych grup poddane zostaną analizie w dalszej części opracowania.

3.1. Grupa narodowa

Głównym celem przyświecającym Rafałowi Lemkinowi w jego pracach nad analizą zbrodni ludobójstwa była ochrona mniejszości narodowych i grup narodowych. Kluczowym dla rozważań na temat ich definicji jest wyjaśnienie pojęcia „narodu”. Według „Leksykonu politologii” narodem jest grupa społeczna „skoncentrowana przestrzennie, połączona więzią etniczną oraz kulturowo-cywilizacyjną, charakteryzująca się poczuciem tożsamości grupowej i zdolności przekazywania jej kolejnym pokoleniom”⁴⁷. Autorzy Leksykonu zwracają uwagę na fakt, iż naród to konkretna zbiorowość społeczna, żyjąca w granicach jednego państw i posługująca się wspólnym językiem. Oba te kryteria nie są jednak do końca precyzyjne – może bowiem istnieć naród rozproszony (np. Żydzi), istnieją państwa wielonarodowe, a wiele odrębnych narodów posługuje się tym samym językiem (np. Amerykanie, Anglicy, Australijczycy).

Pojęcie „grupy narodowej” od początku nastroczało autorom prac nad Konwencją wielu problemów. Ostatecznie przyjęto rozumienie, według

46 „The Chamber notes that the concepts of national, ethnical, racial and religious groups have been researched extensively and that, at present, there are no generally and internationally accepted precise definitions therefore each of these concepts must be assessed in the light of a particular political, social and cultural context.” *Prosecutor v. Rutaganda*, tłum. polskie za: D. Dróżdź, *op. cit.*, s. 146–148.

47 *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 243–244.

którego jest to grupa oparta na politycznej narodowości lub suwerenności. Co zatem istotne, wyłączone grupy, których członków łączy przynależność oparta na kulturze i dopiero aspirują do uzyskania państwowości.

Definicja „grupy narodowej” doprecyzowana została przez MTKR. W orzeczeniu w sprawie *Akayesu* Izba Orzekająca stwierdziła, że jest to „zespół osób, które łączą wspólne więzi prawne oparte na wspólnym obywatelstwie, połączone wzajemnością praw i obowiązków”.⁴⁸ W kontekście takiego stwierdzenia i analizy wydarzeń rwandyjskich można nawet przyjąć tezę, iż w kwietniu 1994 r. w Rwandzie doszło do tzw. *autogenocide*, czyli ludobójstwa na własnym narodzie. Konwencja nie wyklucza możliwości wystąpienia takiego „zjawiska”. Sprawcy ludobójstwa rwandyjskiego wypełnili bowiem wszystkie znamiona zbrodni dodając do nich jeszcze jedną, niespotykaną wcześniej okoliczność – sami przynależeli do niszczonej przez siebie grupy.

3.2. Grupa etniczna

Pojęcie „grupy etnicznej” często mylone jest z „grupą rasową” i w związku z tym następuje wiele wątpliwości interpretacyjnych. Trudno bowiem określić różnice między grupą etniczną, rasową czy narodową. Badacze tych kwestii wskazują przed wszystkim na fakt, iż termin *etniczny* często ma znaczenie szersze niż *rasowy*. I tak S. Glaser zauważa, że „pojęcie „grupa etniczna” odnosi się do społeczności ludzkiej powiązanej ze sobą tymi samymi zwyczajami, tym samym językiem, tą samą rasą”, natomiast M. Budyn-Kulik uznaje, że: „pojęcie grupy etnicznej zbliżone jest do narodu. Jest jednak nieco węższe zakresowo. Obejmuje także grupy wyodrębnione językowo i/lub kulturowo występujące w obrębie grupy narodowościowej”.⁴⁹

Termin „grupa etniczna” ostatecznie zdefiniowany został przez MTKR w orzeczeniu w sprawie *Akayesu*. Według Izby Orzekającej jest to grupa, „której członków łączy wspólny język i kultura”.⁵⁰ Takie rozumienie tego pojęcia wiązało się jednak ze sporymi trudnościami

48 „(...) the Chamber holds that a national group is defined as a collection of people who are perceived to share a legal bond based on common citizenship, coupled with reciprocity of rights and duties.”

49 za: D. Drózdź, *op. cit.*, s. 153.

50 „An ethnic group is generally defined as a group whose members share a common language or culture.” *Prosecutor v. Akayesu*.

interpretacyjnymi. Badacze zastanawiali się bowiem czy w takiej sytuacji ludność Tutsi stanowi odrębną grupę etniczną czy też nie. Nie posiadali oni bowiem odrębnej kultury ani nie posługiwali się innym językiem. W sprawie *Kayishema i Ruzindana* uznano jednak, że grupa etniczna to taka, której:

- członków łączy wspólny język i kultura
- lub która sama identyfikuje się jako taka (tzw. samoidentyfikacja)
- albo też którą inni, w tym sprawcy zbrodni, identyfikują jako taką (identyfikacja dokonywana przez innych)⁵¹.

Ludność Tutsi można było zatem zaliczyć do odrębnej grupy etnicznej. Co więcej, w sprawie *Rutaganda* Izba Orzekająca zauważyła, że pierwszym czynnikiem decydującym o przynależności ofiary do określonej grupy etnicznej jest identyfikacja członków grupy przez sprawców. Kryterium subiektywnego uznania sprawcy wydaje się być zatem bardziej istotne niż czynniki obiektywne.⁵² Podobne stanowisko zaprezentował MTKJ w sprawie *Jelisić*.⁵³

3.3. Grupa rasowa

Jak zauważa William A. Schabas, włączenie grupy rasowej jako grupy chronionej w ramach Konwencji od początku nie budziło zastrzeżeń i było postulowane już we wcześniejszych pracach Lemkina.⁵⁴ Prześladowania ze względów rasowych regulowane były szeregiem rozmaitych aktów prawnych. Niemniej samo pojęcie „rasy” czy „grupy rasowej” nie posiada w żadnym z aktów definicji legalnej i jest raczej terminem

51 „An ethnic group is one whose members share a common language and culture; or, a group which distinguishes itself, as such (self identification); or, a group identified as such by others, including perpetrators of the crimes (identification by others).” *Prosecutor v. Kayishema i Ruzindana*.

52 „(...) the Chamber notes that for the purposes of applying the Genocide Convention, membership of a group is, in essence, a subjective rather than an objective concept. The victim is perceived by the perpetrator of genocide as belonging to a group slated for destruction.” *Prosecutor v. Rutaganda*.

53 „The Trial Chamber consequently elects to evaluate membership in a national, ethnical or racial group using a subjective criterion. It is the stigmatisation of a group as a distinct national, ethnical or racial unit by the community which allows it to be determined whether a targeted population constitutes a national, ethnical or racial group in the eyes of the alleged perpetrators.” *Prosecutor v. Jelisić*.

54 W. A. Schabas, *op. cit.*, s. 139.

prawniczym niż prawnym. Pomocne w definiowaniu co oznacza przymiotnik „rasowy” mogą być zapisy *Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej*⁵⁵. Artykuł 1 dokumentu stanowi, że „„dyskryminacja rasowa” oznacza wszelkie zróżnicowanie, wykluczenie, ograniczenie lub uprzywilejowanie z powodu rasy, koloru skóry, urodzenia, pochodzenia narodowego lub etnicznego, które ma na celu lub pociąga za sobą przekreślenie bądź uszczuplenie uznania, wykonywania lub korzystania, na zasadzie równości z praw człowieka i podstawowych wolności w dziedzinie politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturalnej lub w jakiegokolwiek innej dziedzinie życia publicznego”. Dyskryminacja ta nie wiąże się wyłącznie z wyglądem zewnętrznym czy cechami wrodzonymi człowieka, ale także szeregiem innych cech. Może to prowadzić do budzącej wiele wątpliwości tezy, iż grupa rasowa obejmuje swoim zakresem pojęciowym także grupy etniczne, wyznaniowe czy religijne⁵⁶. Wydaje się jednak, że takie rozumienie pojęcia jest zbyt szerokie i nie do końca zasadne na gruncie zapisów Konwencji.

Dokładna definicja grupy rasowej wypracowana została przez orzecznictwo trybunałów ad hoc, w tym głównie trybunału rwandyjskiego. W często przywoływanym już orzeczeniu MTKR w sprawie *Akayesu*, Izba Orzekająca wskazała, że grupą rasową jest grupa oparta na dziedzicznych cechach fizycznych, często identyfikowanych z regionem geograficznym, niezależnie od czynników językowych, kulturowych, narodowych czy religijnych.⁵⁷ Podobne stanowisko MTKR przyjął w sprawie *Kayishema i Ruzindana* zauważając, że grupa rasowa oparta jest na dziedzicznych cechach fizycznych, często identyfikowanych geograficznie.⁵⁸

3.4. Grupa wyznaniowa

Ochrona grup religijnych od początku prac nad Konwencją wskazywana była jako konieczność. Podobnie jak w pozostałych przypadkach

55 Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, Dz.U. z 1946, Nr 25, poz. 187 i 188, z zał.

56 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 158–159.

57 „The conventional definition of racial group is based on the hereditary physical traits often identified with a geographical region, irrespective of linguistic, cultural, national or religious factors.” *Prosecutor v. Akayesu*.

58 „A racial group is based on hereditary physical traits often identified with geography.” *Prosecutor v. Kayishema I Ruzindana*.

definicja takiej grupy nie została jednak w żaden sposób uregulowana normatywnie. Zauważono natomiast, że w przeciwieństwie do grup etnicznych czy narodowych i rasowych członkostwo w takiej grupie jest stosunkowo niestabilne – można bowiem do niej swobodnie przystępować lub odstępować. To niewątpliwie różni grupę wyznaniową od innych grup chronionych.

Rozważania na temat grup religijnych rozpocząć należałoby od zdefiniowania czym jest ‘religia’. Rozumiana może być ona jako zespół wierzeń „dotyczących ludzkości i człowieka, związanych z nim zagadnień oraz form organizacji społecznych”⁵⁹ albo dokładniej jako złożony zespół „zjawisk takich jak pewne sposoby zachowania (obrzędy), język religijny, sakralny, pewne typowe postawy uczuciowe (uczucia religijne) a przede wszystkim zespół pewnych poglądów (credo)”⁶⁰. Co jednak najbardziej istotne, religia nie może być ograniczona wyłącznie do „tradycyjnych religii lub religii i wyznań, których instytucje i praktyki są analogiczne do tych spotykanych na gruncie tradycyjnych religii”.⁶¹ Do grup wyznaniowych zaliczyć należy także ateistów, mimo niehomogeniczności i niejednorodności tej grupy. Łączą ich bowiem wspólne zwyczaje i systemy przekonań.

Zdefiniowania pojęcia „grupy wyznaniowej” podjął się MTKR w wielokrotnie cytowanym już orzeczeniu w sprawie *Akayesu*. Według Izby to „grupa, której członków łączy ta sama religia, wyznanie lub sposób praktykowania”.⁶² Stanowisko to podtrzymano w orzeczeniu w sprawie *Kayishema i Ruzindana*.⁶³

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa jako grupy chronione wymienia tylko grupy etniczne, rasowe, wyznaniowe i narodowe. W trakcie prac nad Konwencją i wcześniej w pracach Lemkina wskazywano jednak na potrzebę ochrony także innych grup społecznych np. politycznych, językowych czy wyodrębnionych ze względu na płeć. Pojawiały się także propozycje objęcia ochroną grup

59 *Leksykon politologii*, s. 380.

60 J. Kędziński, *Przestępstwa przeciwko religiom i wyznaniom w polskim prawie karnym – de lege ferenda*, „Palestra” 2007, nr 7–8, s. 71.

61 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 160.

62 „The religious group is one whose members share the same religion, denomination or mode of worship.”

63 „A religious group includes denomination or mode of worship or a group sharing common beliefs.”

niepełnosprawnych ruchowo, psychicznie chorych czy osób starszych. Szanse na rewizję i zmianę postanowień Konwencji wydają się być jednak bardzo małe.

4. Postaci ludobójstwa

Czyny kwalifikowane jako postaci ludobójstwa szczegółowo określone zostały w artykule II Konwencji: „W rozumieniu niniejszej Konwencji ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich: a) zabójstwo członków grupy, b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy, c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy, e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy”. By orzec o popełnieniu zbrodni ludobójstwa co najmniej jeden z tych czynów powinien zostać zrealizowany przez sprawcę.

Jako pierwsze wymienione zostało zabójstwo członków grupy. Jak wskazał MTKR w sprawie *Akayesu*, by wykazać realizację znamion ludobójstwa w tej postaci należy przede wszystkim udowodnić, że nastąpił zgon członków grupy i zgon taki spowodowany został niezgodnym z prawem działaniem lub zaniechaniem oskarżonego albo jego podwładnego. Działanie lub zaniechanie miało przy tym charakter umyślny.⁶⁴ W sprawie *Semanza* wskazano ponadto, że prokurator zobowiązany jest do udowodnienia, iż sprawca działał z zamiarem zabicia jednego lub więcej członków grupy, a ofiary należały do chronionej grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub wyznaniowej. Co istotne sprawca nie musi działać

⁶⁴ „The Chamber defines murder as the unlawful, intentional killing of a human being. The requisite elements of murder are: 1. the victim is dead; 2. the death resulted from an unlawful act or omission of the accused or a subordinate; 3. at the time of the killing the accused or a subordinate had the intention to kill or inflict grievous bodily harm on the deceased having known that such bodily harm is likely to cause the victim's death, and is reckless whether death ensues or not.” *Prosecutor v. Akayesu*.

z premedytacją.⁶⁵ Podobne stanowisko wyraziła Izba Orzekająca w sprawie *Akayesu* uznając, że zamiarem sprawcy powinno być spowodowanie śmierci i zniszczenia jednej z chronionych grup, nie koniecznie musi on jednak zostać połączony z działaniem z premedytacją.⁶⁶

Trybunały ad hoc w orzeczeniach w sprawach *Krstić*⁶⁷, *Jelisić*⁶⁸ czy *Musema*⁶⁹ zwróciły wagę także na to, że działania lub zaniechania sprawców niekoniecznie muszą być wyłączną przyczyną śmierci ofiary – powinny być jednak jej istotnym powodem. Co więcej, w orzeczeniu w sprawie *Krnjelac*, Izba Orzekająca MTKJ stwierdziła, że jeżeli określone działania lub zaniechania oskarżonego prowadzą ofiarę do targnięcia się na własne życie czyli „podjęcia działań skutkujących jego śmiercią, a samobójstwo było bądź zamierzone, bądź należało do tego typu działań, które rozsądna osoba byłaby w stanie przewidzieć jako konsekwencję zachowania oskarżonego”, to czyny takie mogą zostać zakwalifikowane jako morderstwo.⁷⁰

Kolejną z postaci ludobójstwa jest spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy. Sformułowanie

---

65 „In order to be held criminally liable for genocide by killing members of a group, in addition to showing that an accused possessed an intent to destroy the group as such, in whole or in part, the Prosecutor must show the following elements: (1) the perpetrator intentionally killed one or more members of the group, without the necessity of premeditation; 539 and (2) such victim or victims belonged to the targeted ethnical, racial, national, or religious group.” *Prosecutor v. Semanza*, ICTR-97-20-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,,48abd5a30,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

66 „(...) the proposal by certain delegations that premeditation be made a necessary condition for there to be genocide, was rejected, because some delegates deemed it unnecessary for premeditation to be made a requirement; in their opinion, by its constitutive physical elements, the very crime of genocide, necessarily entails premeditation.” *Prosecutor v. Akayesu*...

67 *Prosecutor v. Krstić*, §485.

68 *Prosecutor v. Jelisić*, §35.

69 *Prosecutor v. Musema*, §215, ICTR-96-13-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,,48abd5791a,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

70 „The Accused cannot be held criminally liable unless the acts or omissions for which he bears criminal responsibility induced the victim to take action which resulted in his death, and that his suicide was either intended, or was an action of a type which a reasonable person could have foreseen as a consequence of the conduct of the Accused, or of those for whom he bears criminal responsibility.” *Prosecutor v. Krnjelac*, IT-97-25-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTY,,,414806c64,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

to budzi wiele wątpliwości interpretacyjnych. Przede wszystkim nasuwa się pytanie czy takie uszkodzenia powinny mieć charakter stały czy nie, czy powinno być odwracalne czy nie, a w końcu co właściwie oznacza zwrot „poważne uszkodzenie”.⁷¹ Przy rozwiązywaniu powyższych wątpliwości warto posłużyć się ustaleniami Komisji Prawa Międzynarodowego i orzecznictwem trybunałów ad hoc. W sprawie *Kayishema i Ruzindana* MTKR podkreślił, iż spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała czy rozstroju zdrowia psychicznego jest nieodłącznym elementem zabijania na szeroką skalę.⁷² Komisja Prawa Międzynarodowego uznała natomiast, że spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała nie musi mieć charakteru stałego i nieodwracalnego. Stanowisko to powtórzył MTKR w orzeczeniu w sprawie *Akayesu*.⁷³ Natomiast w sprawie *Bagilishema* Izba Orzekająca stwierdziła, że spowodowanie poważnego uszkodzenia wymaga czegoś więcej niż lżejszego naruszenia fizycznych i psychicznych zdolności.⁷⁴

Katalog czynów wypełniających znamiona tej postaci ludobójstwa dość precyzyjnie wskazała Izba Orzekająca w sprawie *Akayesu*. Zinterpretowano je jako czyny w postaci cielesnych lub psychicznych tortur, nieludzkiego lub poniżającego traktowania, zgwałcenia, przemocy na tle seksualnym oraz prześladowań. MTKR zauważył, że przestępstwa na tle seksualnym, w tym głównie zgwałcenia, niewolnictwo seksualne, przymusowa prostytutka czy wymuszone podtrzymywanie ciąży mogą zostać zaliczone do tej postaci ludobójstwa, o ile są one popełniane z zamiarem zniszczenia chronionej grupy w całości lub części.⁷⁵ Należy przy tym

71 D. Drózdź, *op. cit.*, s 174–176, 178–179.

72 „Inherent in the act of mass killing is the infliction of serious bodily and mental harm.” *Prosecutor v. Kayishema i Ruzindana*.

73 „Causing serious bodily or mental harm to members of the group does not necessarily mean that the harm is permanent and irremediable.” *Prosecutor v. Akayesu*...

74 „In the Chamber’s view, “serious harm” entails more than minor impairment on mental or physical faculties, but it need not amount to permanent or irremediable harm.” *Prosecutor v. Bagilishema*. Kryterium to wykorzystano w orzeczeniu w sprawie *Ntagerura, Bagambiki i Imanishimwe*. W dość kontrowersyjnym uzasadnieniu przypadku pobicia stwierdzono, że czyn pobicia nie może zostać zakwalifikowany jako poważne uszkodzenie ciała, ponieważ ofierze starczyło sił by uciec. *Prosecutor v. Andre Ntagerura, Emmanuel Bagambiki, Samuel Imanishimwe*, ICTR-99-46-T, <http://www.unhcr.org/refworld/category,LEGAL,ICTR,,,40446a0b4,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

75 „With regard, particularly, to the acts described in paragraphs 12(A) and 12(B) of the Indictment, that is, rape and sexual violence, the Chamber wishes to underscore

zauważyć, że zgwałcenia po raz pierwszy zostały potraktowane jako czynny wyczerpujące znamiona ludobójstwa. Uzasadniono to faktem, iż „stanowiły realizację polityki ludobójczej ukierunkowanej na zniszczenie fizyczne i psychiczne kobiet Tutsi. Miały one odebrać chęć do walki, a tym samym chęć do życia. W większości przypadków, jak ustalono, zgwałceniom towarzyszył też zamiar zabicia kobiet.”⁷⁶

Do innych czynów wyczerpujących znamiona tej postaci ludobójstwa zaliczyć można masowe deportacje.⁷⁷ W sprawie *Blagojevic i Jokic* MTKJ zauważył, że „przymusowe deportacje kobiet, dzieci, osób starszych, były same w sobie traumatycznym przeżyciem, które w świetle okoliczności tej sprawy, osiąga wymagany poziom dla spowodowania ciężkiego rozstroju zdrowia psychicznego zgodnie z art. 4 (2)(b) Statutu”⁷⁸. Wskazano przy tym, że rozstrój zdrowia był często wynikiem obaw przed ujęciem, egzekucją, oddzieleniem od rodziny, obawy o własne bezpieczeństwo i życie.⁷⁹

---

the fact that in its opinion, they constitute genocide in the same way as any other act as long as they were committed with the specific intent to destroy, in whole or in part, a particular group, targeted as such. Indeed, rape and sexual violence certainly constitute infliction of serious bodily and mental harm on the victims¹⁸¹ and are even, according to the Chamber, one of the worst ways of inflict harm on the victim as he or she suffers both bodily and mental harm. In light of all the evidence before it, the Chamber is satisfied that the acts of rape and sexual violence described above, were committed solely against Tutsi women, many of whom were subjected to the worst public humiliation, mutilated, and raped several times, often in public, in the Bureau Communal premises or in other public places, and often by more than one assailant. These rapes resulted in physical and psychological destruction of Tutsi women, their families and their communities. Sexual violence was an integral part of the process of destruction, specifically targeting Tutsi women and specifically contributing to their destruction and to the destruction of the Tutsi group as a whole.” *Prosecutor v. Akayesu*.

76 D. Drózdź, *op. cit.*, s177.

77 Orzeczenie *Prosecutor v. Krstic*, §644–654.

78 „Furthermore, the Trial Chamber is convinced that the forced displacement of women, children, and elderly people was itself a traumatic experience, which, in the circumstances of this case, reaches the requisite level of causing serious mental harm under Article 4(2)(b) of the Statute.” *Prosecutor v. Blagojevic and Jokic*, IT-02–60-T, <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICTY,,BIH,,47fdfaf51a,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

79 „The Trial Chamber finds that there is sufficient evidence to establish beyond reasonable doubt that the trauma and wounds suffered by those individuals who managed to survive the mass executions does constitute serious bodily and mental harm. The fear of being captured, and, at the moment of the separation, the sense

Do czynów wywołujących podobne skutki zaliczono także tortury i poniżające traktowanie.

Następną z postaci ludobójstwa jest rozmyślne stworzenie grupie warunków życia obliczonych na spowodowanie jej całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego. Jak wskazuje W.A Schabas obejmuje to deportacje, ograniczanie niezbędnych usług medycznych i pozbawianie miejsca zamieszkania pod warunkiem, że czyny te popełniane są z zamiarem zniszczenia chronionej grupy w całości lub części.⁸⁰ Izba Orzekająca MTKR w sprawie *Akayesu* zwróciła uwagę na fakt, iż wszelkie takie działania czy zaniechania muszą prowadzić do powolnej śmierci członków grupy. Przykładem mogą być: głodzenie członków grupy, usuwanie ich z miejsca zamieszkania, zmuszanie do nadmiernej pracy, odmowa czy ograniczenie dostępu do świadczeń medycznych, brak ubrań czy środków higienicznych.⁸¹ W orzeczeniu w sprawie *Kayishema i Ruzindana* do czynów takich zaliczono także zgwałcenia, nawet jeżeli nie prowadzą do śmierci członka grupy i nie wiążą się z zakażeniem wirusem HIV. Gwałty mogą zostać zatem zakwalifikowane zarówno jako spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków chronionej grupy lub jako stworzenie wyniszczających warunków życia.⁸²

Jako czwartą postać zbrodni ludobójstwa wymieniono stosowanie środków mających na celu wstrzymanie urodzin w obrębie chronionej grupy. Działania takie są jedną z dwóch postaci ludobójstwa biologicznego uregulowano przez artykuł II Konwencji. W sprawie *Akayesu* MTKR do katalogu takich czynów zaliczył: zgwałcenie, okaleczenie seksualne,

---

of utter helplessness and extreme fear for their family and friends' safety as well as for their own safety, is a traumatic experience from which one will not quickly – if ever – recover”, *ibidem*.

80 W.A Schabas, *Article 6*, [w:] Otto Triffterer, *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court: Observers' Notes, Article by Article*, Hart Publishing 2008, s113.

81 „(...) the Chamber is of the opinion that the means of deliberate inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction, in whole or part, include, inter alia, subjecting a group of people to a subsistence diet, systematic expulsion from homes and the reduction of essential medical services below minimum requirement.” *Prosecutor v. Akayesu*.

82 „Therefore the conditions of life envisaged include rape, the starving of a group of people, reducing required medical services below a minimum, and withholding sufficient living accommodation for a reasonable period, provided the above would lead to the destruction of the group in whole or in part.” *Prosecutor v. Kayishema I Ruzindana*.

wymuszoną sterylizację, kontrolę urodzin, zakaz małżeństw czy wymuszoną separację płci.⁸³ Po raz kolejny wymieniono tu zatem gwałt wskazując, iż jego efektem może być bezpłodność natury fizycznej lub psychicznej i zmuszenie do zaprzestania reprodukcji.⁸⁴

Ostatnią z postaci ludobójstwa wymienioną w artykule II Konwencji jest przymusowe przekazywanie dzieci do innej grupy. Taka kategoria czynów nie została do tej pory osądzona przed żadnym z trybunałów, dlatego wszelkie rozważania na ten temat mają charakter czysto teoretyczny. Przymusowe przekazywanie dzieci do innych grup opisane zostało już przez Rafała Lemkina w *Axis Rule...* jako odmiana ludobójstwa kulturowego.⁸⁵ Za przykład posłużył Polakowi proces germanizacji narodów okupowanych przez niemieckich nazistów. Prawnik zwracał uwagę na fakt, iż efektem takich działań jest przede wszystkim wynaradawianie przymusowo przekazywanych członków chronionej grupy. Tracą oni kontakt z rodziną, obce stają im się kultury, zwyczaje, tradycja czy język grupy do której należą. W dłuższym okresie prowadzić to może do likwidacji tożsamości grupy i tą drogą jej zniszczenia. Podobnie odniosła się do tej kwestii Komisja Prawa Międzynarodowego stwierdzając, że „przymusowe przekazywanie dzieci mogłoby mieć szczególnie poważne skutki dla przyszłego istnienia grupy jako takiej.”⁸⁶

Katalog postaci ludobójstwa ma charakter zamknięty. Niemniej jednak rozważano włączenie do niego także tzw. czystek etnicznych. Postulaty takie przedstawione zostały przez stronę syryjską. Zwrociła ona uwagę na potrzebę ochrony uchodźców po II wojnie światowej. Proponowano by do artykułu II dołączyć literę f w brzmieniu: „(..) nakładając środki zmierzające do zobowiązania członków grupy do opuszczenia przez nich domów, by uciec przed zagrożeniem późniejszego maltretowania, znęcania się”.⁸⁷ Wobec sprzeciwu Stanów Zjednoczonych i ówczesnego ZSRR, które wskazywały, że opuszczanie domostw przez zagrożoną ludność była

---

83 „The Chamber holds that the measures intended to prevent births within the group, should be construed as sexual mutilation, the practice of sterilization, forced birth control, separation of the sexes and prohibition of marriages.” *Prosecutor v. Akayesu*.

84 „(...) rape can be a measure intended to prevent births when the person raped refuses subsequently to procreate, in the same way that members of a group can be led, through threats or trauma, not to procreate.” *ibidem*.

85 R. Lemkin, *op. cit.*, s. 80.

86 W.A Schabas, *Article 6, op. cit.*, s. 114.

87 W.A Schabas, *Genocide...*, *op. cit.*, s. 228.

raczej konsekwencją ludobójstwa, a nie jego przejawem, postulaty te nie zostały uwzględnione w tekście konwencji o zakazie ludobójstwa.

Do syryjskiego stanowiska powrócono po konflikcie jugosłowiańskim. Od początku jego trwania wskazywano na potrzebę odpowiedniego karania nasilających się tam czystek etnicznych⁸⁸. Już kwietniu 1992 r. Rada Bezpieczeństwa ONZ przyjęła rezolucję, w której potępiono czystki to zjawisko i wyznaczono sprawozdawcę do badania naruszeń praw człowieka na terenie objętym konfliktem.⁸⁹ 21 lutego 1992 przyjęto rezolucję 743/1992, w której zwrócono uwagę na potrzebę zdefiniowania „polityki czystek etnicznych”, by dzięki temu móc ją skuteczniej karać. Wskazano na próby zmieniania składu etnicznego ludności zamieszkującej tereny byłej Jugosławii i masowe przesiedlania z nimi związane. Wobec braku reakcji ze strony stron walczących powołano Komisję ekspertów dla byłej Jugosławii.⁹⁰ Komisja uznała, że „czystki etniczne” mogą stanowić zarówno zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne jak i nawet zbrodnię ludobójstwa.⁹¹ Stanowisko to poparł potem MTKJ w orzeczeniu w sprawie *Blagojević i Jokić* stwierdzając, że „fizyczne lub biologiczne zniszczenie jest prawdopodobnym skutkiem przeniesienia społeczności, w taki sposób, że grupa nie może się już odbudować.”⁹² Niemniej jednak, „czystki etniczne” nie zostały ujęte w uregulowaniach Konwencji. Dopiero 18 grudnia 1992 Zgromadzenie Ogólne ONZ uznało, że „czystki etniczne” stanowią formę ludobójstwa.⁹³

***

Ludobójstwo jest zbrodnią niezwykle złożoną. Od innych zbrodni – tych przeciwko ludzkości czy wojennych – odróżnia je przede wszystkim wymóg istnienia *dolus specialis – genocide intent*. Odróżnia je także

88 D. Drózdź, *op. cit.*, s 184–186.

89 Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1992/S-1/1.

90 Rezolucja z dn. 6 października 1992, S/Res/780 (1992).

91 R. Śliwa, *Międzynarodowy Trybunał ds. ścigania osób odpowiedzialnych za poważne łamanie międzynarodowych praw człowieka na terytorium byłej Jugosławii poczynwszy od 1991*, Bałkany u progu zjednoczonej Europy, Kraków 2008, s. 100–101.

92 Tłum. za: D. Drózdź, s 185; oryginał: „The Trial Chamber finds that the physical or biological destruction of the group is the likely outcome of a forcible transfer of the population when this transfer is conducted in such a way that the group can no longer reconstitute itself – particularly when it involves the separation of its members.” *Prosecutor v. Blagojević I Jokić...*

93 D. Dróź, *op. cit.*, s 186.

dokładnie sprecyzowana grupa ofiar tj. grupa narodowa, etniczna czy religijna. Istniejące dokumenty prawne, takie jak Konwencja, Elementy Zbrodni czy statuty trybunałów ad hoc i Międzynarodowego Trybunału Karnego, a przede wszystkim dorobek orzecznicy tych trybunałów tworzą coraz bardziej spójną i kompleksową konstrukcję tej zbrodni.

Niemniej zawiera ono jednak wciąż dużo luk i niespójności – wiele wątpliwości budzi sama konstrukcja zamiaru ludobójczego, brak dokładnych definicji grup, które stać mogą się jego ofiarą, czy w końcu duży margines uznania pozostawiony orzekającym w sprawie *genocidium* organom sądowniczym. Coraz częściej badacze zwracają również uwagę na fakt, że sama definicja tej zbrodni, zawarta w Konwencji, zdaje się być zbyt wąska. Wydaje się, że w obecnych czasach katalog czynów uznanych za ludobójcze powinien zostać poszerzony. Za tymi postulatami przemawiają choćby przykłady bestialskich polityk rządów w Sri Lance czy działania władz sudańskich w Darfurze.

Bibliografia

- Abass A., *Proving State Responsibility for Genocide: The ICJ in Bosnia v. Serbia and the International Commission of Inquiry for Darfur*, „Fordham International Law Journal” 2007, vol. 31.
- Dawson G., Boynton R., *Reconciling Complicity in Genocide and Aiding and Abetting Genocide in the Jurisprudence of the United Nations Ad Hoc Tribunals*, „Harvard Human Rights Journal”, vol. 21.
- Drózd D., *Zbrodnie ludobójstwa w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2010.
- Kędzierski J., *Przestępstwa przeciwko religiom i wyznaniom w polskim prawie karnym – de lege ferenda*, „Palestra” 2007, nr 7–8.
- Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 2004.
- Lemkin R., *Axis Rule In Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace 1944.
- Sawicki J., *Ludobójstwo: od pojęcia do konwencji 1933–1948*, Kraków 1949.
- Schabas W.A., *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, 2009.
- Schabas W.A., *Article 6*, [w:] Otto Triffterer, *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court: Observers' Notes, Article by Article*, Hart Publishing 2008.
- Śliwa R., *Międzynarodowy Trybunał ds. ścigania osób odpowiedzialnych za poważne łamanie międzynarodowych praw człowieka na terytorium byłej Jugosławii połączony od 1991*, Bałkany u progu zjednoczonej Europy, Kraków 2008.

- Walczak-Duraj D., *Podstawy socjologii*, Instytut Socjologii UŁ, Łódź 1998.
- Whitaker A., *Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide*, czerwiec 1985, <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/> [dostęp: 23.02.2012].
- K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Warszawa 2010.

Spis orzeczeń

Międzynarodowy Trybunał Karny ds. Rwandy

- Prosecutor v. Akayesu*, ICTR-96-4-T, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/402-78fbb4.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor vs. Kambanda; Prosecutor v. Jean Kambanda (Judgement and Sentence)*, ICTR 97-23-S, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3deba9124.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Kamuhanda*, ICTR-99-54A-T, <http://www.unhcr.org/refworld/category,LEGAL,ICTR,,48abd536d,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-A, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,48abd5a31a,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Musema*, §215, ICTR-96-13-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,48abd5791a,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Nindabahizi*, ICTR-2001-71-I, <http://www.unhcr.org/refworld/category,LEGAL,ICTR,,48abd5150,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Niyitegeka*, ICTR-96-14-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,48abd5a3d,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Andre Ntagerura, Emmanuel Bagambiki, Samuel Imanishimwe*, ICTR-99-46-T, <http://www.unhcr.org/refworld/category,LEGAL,ICTR,,40446a0b4,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Rutaganda*, ICTR-96-3-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,48abd5880,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Semanza*, ICTR-97-20-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTR,,48abd5a30,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

Międzynarodowy Trybunał Karny ds. Jugosławii

- Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J Reports 2007, s. 43.

- Prosecutor v. Blagojevic and Jokic*, IT-02-60-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTY,,47fdfaf51a,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Jelusic*, IT-95-10-A, <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICTY,,BIH,4562d8b62,4147fcad4,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Jelusic*, ICTY Appeal Judgement, <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICTY,,BIH,4562d8b62> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Krnojelac*, IT-97-25-T, <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,ICTY,,414806c64,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Krstic*; ICTY, <http://www.unhcr.org/refworld/type,CASELAW,,BIH,414810d94,0.html> [dostęp: 23.02.2012].
- Prosecutor v. Sikirica and others*, IT-95-8-S, <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICTY,,BIH,414836664,0.html> [dostęp: 23.02.2012].

Spis aktów prawnych

- Konwencja Wiedeńska o Prawie Traktatów*, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r.; Dz.U. z 1990, nr 74, poz. 43.
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*, Dz.U. z 1952 r., nr 2, poz. 9.
- Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej*, Dz.U. z 1946, nr 25, poz. 187 i 188, Rezolucja 1992/S-1/1 przyjęta przez Komisję Praw Człowieka ONZ z 14 sierpnia 1992 r.; United Nations Audiovisual Library of International Law, 2008.